

Het Blokhuis te Harlingen, Weeshuisstraat 1/3

Jan van der Hoeve

Inleiding

Sedert augustus 1997 staat het oude gebouwencomplex van het internaat van het *Noordzeecollege* (de voormalige *Kust- en Zeevaartschool "Oranje Nassau"*) leeg. Omdat er geen goede mogelijkheden leken te zijn voor herbestemming, gingen de gedachten uit naar sloop van de bebouwing en de herontwikkeling van het gebied tussen de Zuiderhaven, het Havenplein en de (Hoge) Willemskade. Daarbij moet bedacht worden dat het gebied relatief weinig samenhang vertoont met de rest van de binnenstad, zowel door de enigszins afzijdige situering als door het afwijkende verkavelingspatroon.

Wettelijke bezwaren tegen sloop bestonden niet, aangezien er geen sprake was van een beschermd monument. Alleen een poortje in het hoofdgebouw is geregistreerd als rijksmonument, zodat voor veranderingen hiervan een monumentenvergunning noodzakelijk is. Bij de Vereniging Oud-Harlingen bestonden daarentegen wel ernstige bedenkingen tegen sloop, onder meer vanwege de historische waarden van het complex als voormalig stadsweshuis. Dit weeshuis was immers al sedert circa 1600 op deze plek gevestigd. Bij sommigen bestond bovendien een vermoeden dat het gebouw onderdeel was van het 'blokhuis', een vestingwerk uit circa 1500. In voorbereiding van de definitieve besluitvorming werden door Burgemeester en Wethouders opdrachten verstrekt voor een bouwhistorische verkenning met waardstelling en een archeologisch vooronderzoek.

Bouwhistorische verkenning, 1997

De bouwhistorische verkenning leverde een (globaal) overzicht van de bouwgeschiedenis, een beschrijving in hoofdlijnen en een waardstelling op. Het complex bestaat uit drie gebouwen, die in een U-vorm zijn samengevoegd: het hoofdgebouw (noordvleugel), een korte dwarsvleugel en een zuidvleugel. Van de twee laatstgenoemde gebouwen was de bouwgeschiedenis tamelijk overzichtelijk. De zuidvleugel bleek te zijn gebouwd omstreeks 1912 als Armhuis. In de late jaren zeventig van de 20e eeuw werd het gebouw in gebruik genomen als uitbreiding van het internaat van het Noordzeecollege. Hierbij werd het achterste deel van het gebouw gesloopt. De korte dwarsvleugel stamt uit 1851, zo valt op te

maken uit de gevelsteen naast de voordeur (J.D.J./ en/ V.A./ 1851), de architectuur en constructie.

Het meest interessante gebouw van het complex is de hoofd-vleugel, die tot 1958 in gebruik was als weeshuis. Bij de herbestemming tot internaat van de *Kust- en Zeevaartschool "Oranje Nassau"* vonden een grondige verbouwing en een uitbreiding aan de noordzijde plaats. Daarbij werd onder meer het grootste deel van het bestaande zadeldak vervangen door een kapverdieping met grote dakkapellen. Uit de opmetingen uit 1958 valt op te maken dat het gebouw op dat moment een overwegend 19de-eeuws karakter had, zowel inwendig als uitwendig. Ook nu nog is dat op veel plaatsen het geval. Kenmerkend zijn de langsgevel met de cementpleisterlaag met een blokmotief, de zes- en vierruitschuifvensters, de (zichtbare) enkelvoudige grenenhouten balklaag boven de eerste verdieping en (een deel van) de kapconstructie. Het voorste deel van het gebouw heeft een representatieve uitstraling, met name door de uitvoering van de voorgevel. Bij de verbouwing van de kap in 1958 werden de gevel verhoogd en de kroonlijst versoerd. Van de interieur-afwerking resteert alleen een 19de-eeuwse kastenwand in de regentenkamer en een eenvoudig schouwje in de naastgelegen kamer. Voor het overige bezat het gebouw een sobere afwerking, zoals valt op te maken uit de spaarzaam behouden foto's. Zo was bijvoorbeeld het merendeel van de balklagen in het zicht, terwijl de wanden gepleisterd en witgekalkt waren.

Echter niet alles in het gebouw wees op een datering in de 19de eeuw. Belangrijke aanwijzingen voor een oudere kern bestonden in de grote dikte van de muren op de begane grond, de verjongingen van de noordelijke muur ter hoogte van de eerste verdieping en de oude ankers in de zuidgevel (behorend bij de balklaag boven de begane grond). Bovendien was er nog een laatgotisch poortje uit 1546. Bij het oplichten van de platen uit het systeemplafond kwam een enkelvoudige balklaag in het zicht, die getuige de verschillen in materiaalgebruik en afwerking in fasen tot stand is gekomen. Op twee plaatsen bevinden zich (aanzienlijke) restanten van de originele eikenhouten balklaag, deels nog voorzien van houten consoles met eenvoudige versieringen. In deze balken bevinden zich op regelmatige afstanden inkepingen voor (verdwenen) ribben of 'kinderbinten'. In een enkelvoudige balklaag ligt de

Afb. 1. Voorgevel van het hoofdgebouw. Deze 19de-eeuwse gevel is verhoogd ten behoeve van de vernieuwing van de kap in 1958 (foto J.A. van der Hoeve, 1997).

toepassing van ribben niet voor de hand, tenzij bijvoorbeeld gebruik is gemaakt van een bakstenen vloer. Gezien de geringe tussenafstanden was het mogelijk om de platliggende baksteen rechtstreeks op de ribben te leggen, zoals bijvoorbeeld bij diverse panden in de Stad Groningen is aangetroffen. Op grond van de karakteristiek van de constructie en de consoles komt een datering in de 15de of 16de eeuw sterk in aanmerking.

Met het oog op deze voorlopige datering, is het interessant om het laatgotische poortje aan een nauwkeuriger inspectie te onderwerpen. Het poortje bestaat uit geprofileerde stijlen van zandstenen blokken en een beëindiging in de vorm van een ezelsrugboog. In het profiel van de boog is een duivelskop te zien, die takken met druivetrossen in de mond heeft. Op de boog staat een tekst uit I-Romeinen 8:31: "is god mit ons vie kan dan - 1546 - tegen ons cin niemant e" ("als God vóór ons is, wie zal tegen ons zijn?"). Vermoedelijk is de laatste letter "e" een restant van een verdwenen woord. De boog moet dus ingekort zijn. De natuurstenen boogtrommel is versierd met een heraldisch wapen, geflankeerd door afbeeldingen van gekruiste hellebaarden, een sleutel en een vuurslag. Verwijst dit naar een militair gebouw of een poort? Helaas wist de Hoge Raad van Adel het wapen niet te determineren, anders dan misschien verband houdend met Arkel (families of territoria). Het valt wel op dat het wapen enigszins krap is bemeten in de boog. Alles wijst erop dat het poortje is samengesteld uit onderdelen van verschillende herkomst en dus niet bij de oorspronkelijke bouw behoort.

Overigens zijn de zijposten wel nieuw gemaakt bij plaatsing in dit gebouw, zoals blijkt uit de gelijkmatige maatvoering van de zandsteenblokken.

Door analyse van alle verworven gegevens kon worden vastgesteld dat het hoofdgebouw van het complex een 'oude' kern heeft in de vorm van een langwerpige eenlaags gebouw met een kap. Drie van de vier gevels zijn (gedeeltelijk) behouden gebleven. Alleen de oorspronkelijke oostgevel is verdwenen bij een latere uitbreiding in de vorm van het voorgebouw. Boven de begane grond bevond zich een eenvoudige eikenhouten balklaag met ribben, waarop een bakstenen vloer lag. Deze vloer had een functie als 'brand-scherm', hetgeen waarschijnlijk wijst op een opslagfunctie. Over de kapconstructie is niets bekend. Deze gegevens

Afb. 2. Zuidelijke zijgevel van het hoofdgebouw (rechts) en oostgevel van de dwarsvleugel (op de achtergrond). De begane grond van het hoofdgebouw is in 1500 gebouwd als magazijn op het blokhuis. Ook een gedeelte van de balklaag boven de begane grond behoort tot deze bouwphase. De dwarsvleugel stamt uit 1851 (dia J.A. van der Hoeve, 1997).

vormden het uitgangspunt bij een nadere bestudering van de oude stadsplattegronden. Boeiend in dit kader is de vogelvluchtplattegrond van Jacobus Laurentius uit 1640, die het gebied aanmerkt als “gedemolieert casteel”. Op het noordelijk deel van het terrein staat een langwerpige eenlaags gebouw met een zadeldak, ingeklemd tussen twee trapgevels. De omvang en positie van dit gebouw komen sterk overeen met de oude kern van het hoofdgebouw. Op de kaart van Braun en Hogenberg uit circa 1575 staat het “casteel” nog in ‘ongedemolieerde’ vorm aangegeven. Ook hier staat ter plaatse van het hoofdgebouw een bouwwerk met een bijzondere status, zowel herkenbaar aan de grootte als aan de blauwe kleur van de dakbedekking. Met deze gegevens werd het wel zeer waarschijnlijk dat de aangetroffen oude kern van het hoofdgebouw inderdaad een van de voornaamste gebouwen op het blokhuis was.

Politieke geschiedenis van Friesland

Omdat de Bisschop van Utrecht en de Graaf van Holland gedurende de Middeleeuwen niet in staat bleken om blijvend gezag in Friesland te verwerven, ontstond in de loop van de 13de eeuw een losse federale bestuursvorm, de zogenaamde ‘Friese Vrijheid’. Deze bestuursvorm ontleende zijn kracht aan een sterk chauvinistisch regionalisme. Maar hierin lag tevens de zwakte. In de 15de eeuw namelijk groeiden de voortdurende kleine twisten uit tot een tweepartijstrijd in wisselende coalities, de strijd tussen de Schieringers en Vetkopers. Beide partijen zochten regelmatig steun bij ‘buitenlandse mogendheden’, die hierin een kans zagen om invloed op het welvarende Friesland te krijgen. In de late 15de eeuw zochten de Schieringers steun bij toenmalige stadhouder van Holland, Albrecht van Saksen. Albrecht was bereid om in te grijpen op voorwaarde van een benoeming tot erfelijk ‘gubernator en potestaat’ van Friesland. De feitelijke verovering van Friesland vond plaats in de periode 1498-1500. Na zijn plotselinge dood in 1500 werd Albrecht eerst opgevolgd door Hendrik (1500-1505) en vervolgens door George van Saksen (1505-1515). Het Saksische bestuur was zeer belangrijk voor Friesland, omdat in die periode de eerste stappen werden gezet naar een centraal geleide maatschappij. Belangrijke aspecten hierbij waren modernisering van de administratie (onder meer ten behoeve van belastingheffing) en rechtspraak, verbetering van de infrastructuur en de uitvoering van diverse waterstaatkundige werken. De Friezen verzetten zich sterk tegen het Saksische bewind, zowel vanwege het verlies van hun ‘autonomie’ als vanwege de belastingverhogingen. In samenwerking met opstandige Friezen wist Karel van Gelre het grootste deel van de provincie te veroveren (vanaf 1515). Hiermee geconfronteerd stond George van Saksen al zijn rechten in Friesland af aan Karel van Habsburg, de latere keizer Karel V. Uiteindelijk wist Karel V in 1523 geheel Friesland te veroveren en in te lijven in zijn Keizerrijk, waarna hij het centrale gezag herstelde en verder uitbouwde op basis van de aanzetten van het Saksische bewind.

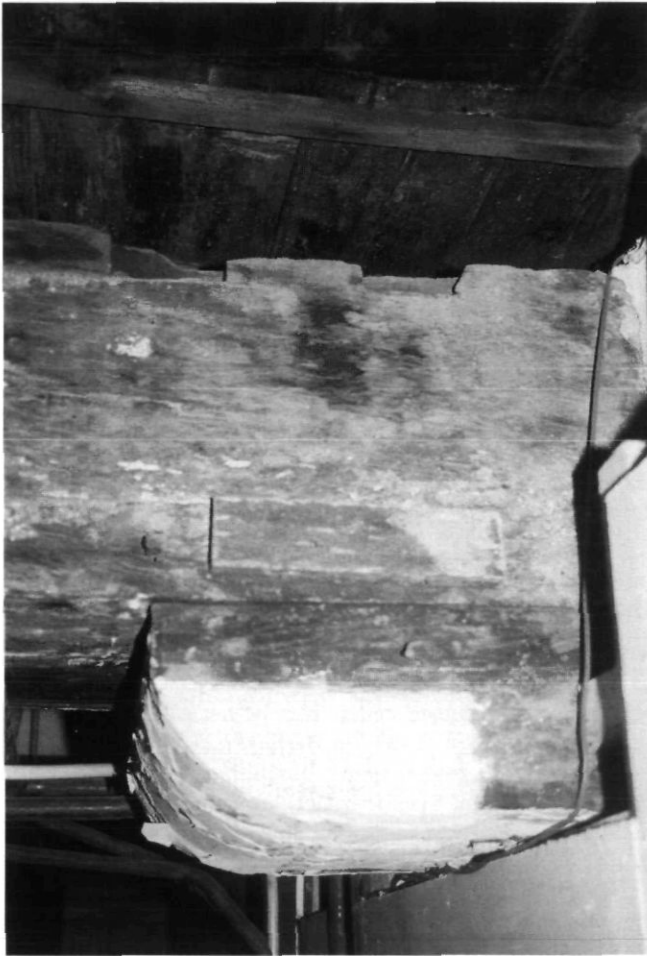
Afb. 3. Het poortje in de zuidgevel van het hoofdgebouw, dat is samengesteld uit onderdelen van verschillende herkomst. De ezelsrugboog dateert uit 1546, zo valt op te maken uit de tekst: “is god mit ons vie kan dan - 1546 - tegen ons cin niemant e”(: als God vóór ons is, wie zal tegen ons zijn?) (foto J.A. van der Hoeve, 1997).

Het Blokhuis te Harlingen

Voor het Saksische en Habsburgse bewind was de machtspositie in Friesland in belangrijke mate gebaseerd op de controle over de voornaamste steden. Hiertoe liet Albrecht van Saksen bij Leeuwarden (1499) en Harlingen (1500) artillerieforten bouwen, de zogenaamde ‘blokhuisen’. Franeker werd beheerst vanuit het Sjaerdegaslot, het enige Friese adelshuis met de allure van een kasteel. In de jaren twintig van de 16de eeuw liet Karel V om dezelfde redenen nog een blokhuis bij Stavoren bouwen, de voornaamste handelshaven op Holland. Het blokhuis te Harlingen was een omgrachte vierkante vesting van circa 115 x 145 meter ten westen van de stad, vlakbij de monding van de haven. De vesting was voorzien van aarden wallen met een breedte van circa 10 meter en een hoogte van circa 7 meter, bekleed met bijna drie meter dikke bakstenen muren. Aan de westzijde bevonden zich twee overhoekse rondelen met geschutsplatforms met een doorsnede van circa

12 meter, bij een hoogte van circa 8,5 meter. Inwendig bezaten deze rondelen kazematten, die door middel van ondergrondse gangen met de hoofdgebouwen verbonden waren. Het zuidoostelijke bastion moet een toevoeging uit het derde kwart van de 16de eeuw zijn, mogelijk als vervanging van een rondeel. Aan de oost- en westzijde bevonden zich poorten. Rondom een groot middenplein of exercitieterrein bevond zich een vrijwel aaneengesloten reeks gebouwen, waarbinnen drie grote gebouwen zijn te herkennen. Het grote gebouw aan de noordzijde was waarschijnlijk een magazijn voor munitie, eertijds genaamd "den Lootze".

Tijdens de Tachtigjarige oorlog werd het blokhuis ontmanteld en gesloopt uit vrees dat de vesting door vijandelijke (Spaanse) troepen gebruikt zou worden. Bij de sloop omstreeks 1580 bleven diverse onderdelen gespaard, waaronder de westelijke wal en de drie voornaamste gebouwen. De

Afb. 4. Detail van één van de eikenhouten balken met een console boven de begane grond van het hoofdgebouw, 1500. Aan de bovenzijde van de balk zijn de inkepingen voor de ribben of 'kinderbinten' te zien, waarop naar alle waarschijnlijkheid een bakstenen vloer lag (dia J.A. van der Hoeve, 2000).

Afb. 5. Onderaanzicht van een 'bakstenen vloer' in het pand Schoolstraat 3/5 te Groningen, bestaande uit een enkelvoudige balklaag, ribben of 'kinderbinten' en een vloerlaag van bakstenen (foto J.A. van der Hoeve, 1996).

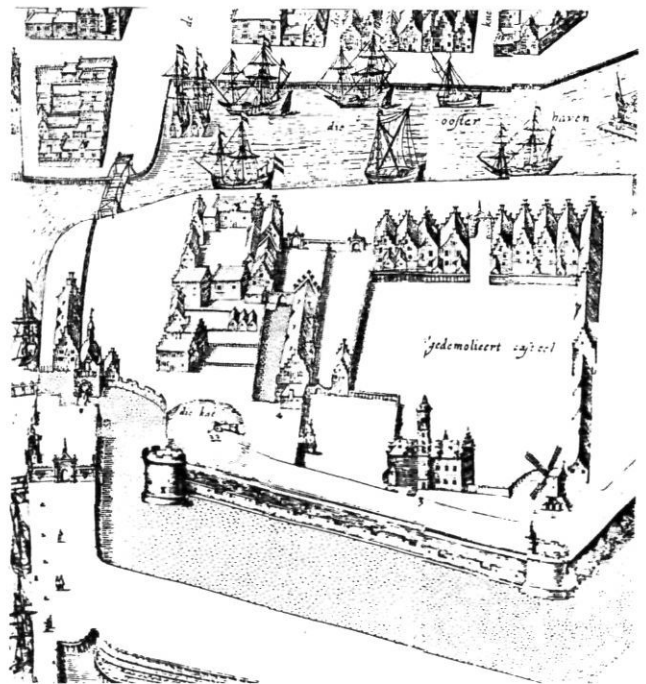
westelijke wal met zijn twee rondelen werd opgenomen in een bastion van de nieuwe stadsomwalling. Bij de aanleg van de Willemshaven in 1896 werd dit bastion afgegraven, waarbij de westelijke poort van het blokhuis en een aantal gangen werden gevonden. Deze gangen stonden in verbinding met de voornaamste gebouwen van het terrein, waaronder het voormalige magazijngebouw (het toenmalige weeshuis). De drie voornaamste gebouwen van het blokhuis kregen nieuwe bestemmingen. Het woongebouw of "Blauwhuis" werd in 1650 verbouwd tot een kerk, de Westerkerk. Deze kerk is in 1897 gesloopt ten behoeve van de aanleg van de Dokstraat. Het gebouw aan de zuidzijde van het exercitieterrein kreeg omstreeks 1590 de functie van stadstimmerhuis. Dit pand heeft naderhand nog diverse bestemmingen gehad en werd uiteindelijk omstreeks 1980 gesloopt. Documentatie heeft niet plaatsgevonden. Het voormalige magazijngebouw aan de noordzijde van het exercitieterrein kreeg omstreeks 1600 een functie als stadsweshuis, waarvoor in de loop der tijd vele uitbreidingen en verbouwingen zijn uitgevoerd. Een volgende herbestemming tot internaat van de *Kust- en Zeevaartschool "Oranje Nassau"* in 1958 betekende een grondige wijziging en aanzienlijke uitbreiding. Sedert 1997 staat het complex leeg, waarna ook voor dit gebouw sloop dreigde.

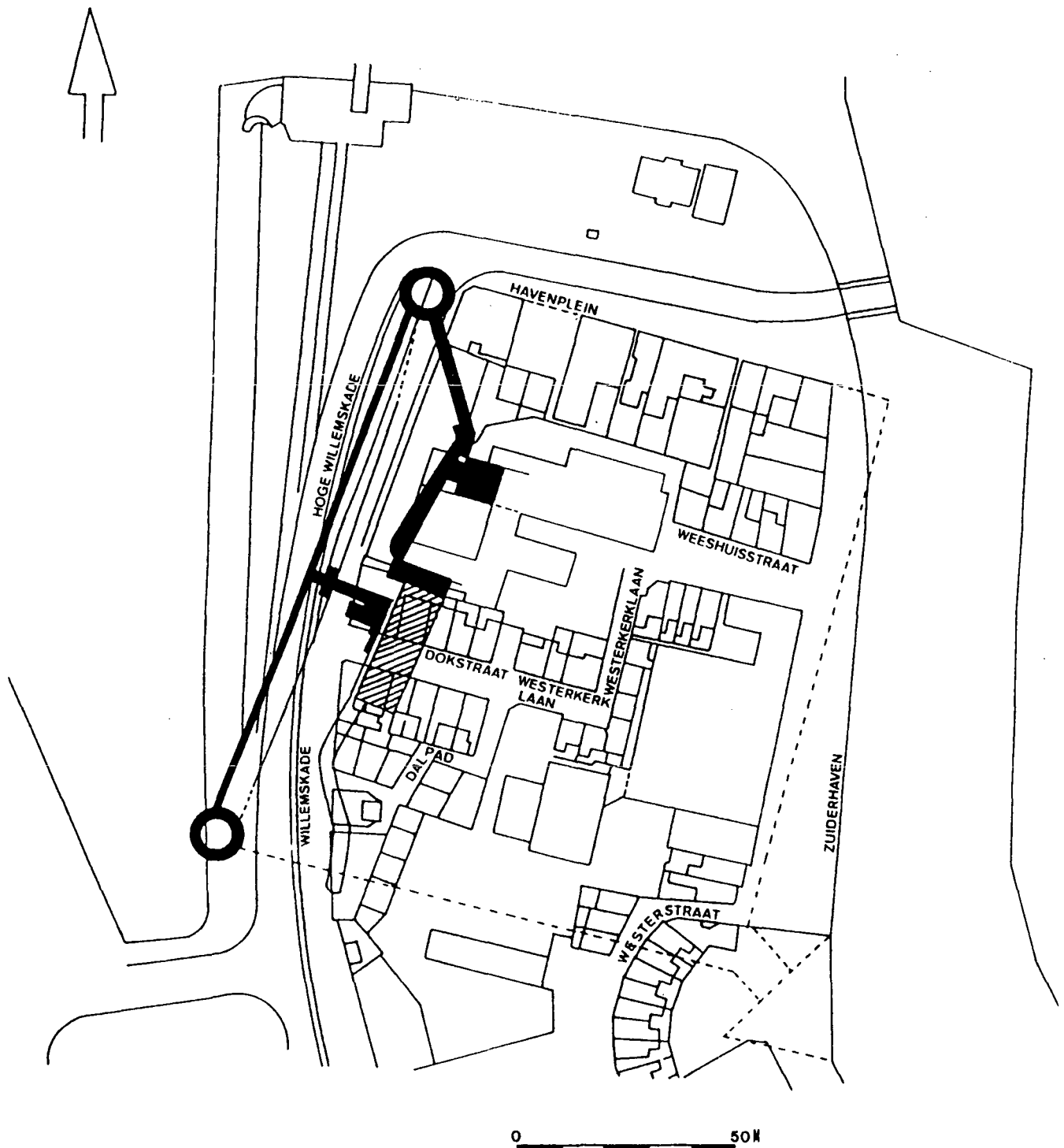
Afb. 6. Plattegrond door G. Braun en F. Hogenberg, circa 1575. Het Blokhuis ligt hier nog buiten de stad. De twee rondeels aan de westzijde behoren tot de oorspronkelijke opzet uit 1500, het bastion aan de zuidoostzijde is van latere datum.

Waardstelling

Met deze bouwhistorische verkenning is met zekerheid grenzende waarschijnlijkheid aangegeven dat het voormalige magazijngebouw van het blokhuis de kern vormt van het hoofdgebouw van het internaat van het Noordzeecollege. Na ontmanteling van het blokhuis werd het gebouw herbestemd tot stadsweeshuis, een functie die ruim 350 jaar stand hield. In de waardstelling werd geconcludeerd dat het hoofdgebouw van het complex belangrijke historische waarden heeft als onderdeel van het voormalige blokhuis van Harlingen, een vestingwerk uit 1500 ter ondersteuning van het gezag van Albrecht van Saksen over Friesland. Het bestuur van Albrecht van Saksen markeert de vestiging van een centraal bestuur op moderne leest in de provincie Friesland en de beëindiging van de 'Friese Vrijheid'. Alleen in Harlingen zijn naast ondergrondse restanten (met hoge archeologische waarden) ook nog gedeelten van opgaand werk behouden, meer precies het muurwerk en gedeelten van de balklagen van een magazijngebouw. De onregelmatige verkaveling van het omliggende gebied valt rechtstreeks te herleiden op de oorspronkelijke aanleg van het blokhuis. Ook deze (historisch stedebouwkundige) aspecten zijn als waardevol aangemerkt. Het muurwerk en de eikenhouten enkelvoudige balklagen uit 1500 hebben bouwhistorische waarden, aangezien deze belangrijke 'informatie' bevatten over de militaire bouwkunst uit de periode rond 1500. Recent is overigens nog aandacht gevestigd op de bijzondere betekenis van de Friese blokhuisen voor de ontwikkeling van de vestingbouwkunde.

Afb. 7. Fragment van de vogelvluchtplattegrond van Harlingen door Jacobus Laurentius, 1640: overzicht van het terrein van het voormalige Blokhuis of het "gedemolieert gheest". Links van het midden is het weeshuis zichtbaar (4), een langwerpig gebouw met trapgevels aan de voor- en achterzijde. Het gebouw met het torentje is het 'Blauwhuis', dat korte tijd later werd verbouwd tot de Westerkerk (3).

Afb. 8. Overzicht van de opgravingen uit 1896, waarbij de funderingen van de beide rondeels, de baksteenbekleding van de westelijke wal, de westelijke poort en een gangenstelsel naar de voormalige hoofdgebouwen zijn aangetroffen. "In de maand Juni van het jaar 1896 werd bij de uitbreiding van de Willemshaven te Harlingen dit gedeelte oud vestingwerk ontbloot. Opgemeten door J.H. Vos, buitengewoon Opzichter Rijks-Waterstaat, in tekening gebracht door D. Monsma, Assistent Gemeente-architect" (tekening A. Jager uit 1994).

Verdere waarden ontleent het gebouw aan de voormalige functie van stadsweeshuis (periode van circa 1600 - 1958). Hieraan herinnert onder meer de 17de-eeuwse gevelsteen in de voorgevel. Ten behoeve van deze functie is het complex in de 19de eeuw aanmerkelijk gemoderniseerd en uitgebreid, waarbij een karakteristieke, sobere architectuur is toegepast. Alleen het voorgebouw met onder meer de regentenkamer kreeg een meer representatief uiterlijk. In de zijgevel van het gebouw bevindt zich een poortje, dat is samengesteld uit onderdelen van diverse herkomst. Hierbij behoort een midden-16de-eeuwse ezelsrugboog met een bijzondere laatgotische detaillering.

Bouwhistorische deelontledingen, 1999/2000

In 1999 was er nog geen definitief besluit over het voormalige internaat van het *Noordzeecollege* gevallen. Tegen de voorgenomen sloop bestonden nog steeds ernstige bezwaren van de Vereniging Oud-Harlingen. Belangrijke afweging daarbij was het feit dat het hoofdgebouw onderdeel was van het blokhuis. Om meer inzicht te verkrijgen over de historische status van het gebouw gaven Burgemeester & Wethouders een opdracht tot nader bouwhistorisch onderzoek. In overleg werden in het hoofdgebouw twaalf onderzoekslocaties aangewezen voor bouwhistorische deelontledingen, waarvoor delen van de voorzetwanden, verlaagde plafonds en het pleisterwerk zijn verwijderd. Dit leverde veel gegevens op over de oorspronkelijke opzet van het gebouw. Zo bleken de muren te zijn opgetrokken in rode baksteen, voorzien van spekbanden van (hergebruikte?) gele baksteenmoppen. Het valt aan te nemen dat deze spekbanden een architectonisch accent vormden, hetgeen betekent dat de gevonden rode saulaag en de okerkleurige afwerking bij latere bouwfasen moeten horen. Nader onderzoek van de opleggingen van de eikenhouten balken bevestigde dat deze balklaag en de bijbehorende consoles tot de oorspronkelijke opzet behoren. Verder kon met zekerheid worden vastgesteld dat het laatgotische poortje secundair is toegevoegd. Ter weerszijden van het poortje bevindt zich namelijk jonger metselwerk. In de voormalige zuidgevel, nu een binnengevel tussen het magazijngebouw van het blokhuis en de uitbreiding uit 1958, zijn twee smalle vensters met een formaat van circa 0,75 x 1,75 meter gevonden. Uit het metselverband kon worden opge maakt dat slechts één van deze vensters tot de oorspronkelijke opzet behoort. De bovenzijde wordt gemarkeerd door segmentboogvormige ontlastingsbogen, elk voorzien van hoekblokken en een middenblok in gele baksteen. Eén van de middenblokken is uitgevoerd in zandsteen.

Het uitgevoerde onderzoek heeft de eerdere conclusies bevestigd. Wel zijn veel meer architectonische details over de oorspronkelijke opzet van het gebouw bekend geworden, waarmee een datering in circa 1500 onderstreept wordt. De waardstelling kon nog aanzienlijk worden aangescherpt, omdat er in 1998 veel publicaties over het 500-jarig bestaan van het provinciaal bestuur in Friesland (1498-1998) waren versche-

nen. Het jaartal 1498 verwijst naar de periode 1498-1500, de periode waarin Albrecht van Saksen zijn gezag als "gubernaator en potestaat" over Friesland vestigde en de eerste centrale bestuurlijke instellingen opbouwde. Algemeen worden deze bestuurlijke instellingen gezien als de voorloper van het Provinciaal Bestuur.

Besluit

Ook de bouwhistorische deelontledingen geven nog geen compleet beeld van het gebouw in zijn oorspronkelijke vorm. Dat is slechts mogelijk door middel van een bouwhistorische ontleding, waarbij het interieur geheel wordt ontmanteld en alle muren aan beide zijden worden ontleisterd. Dergelijk onderzoek wordt dan ook in het rapport aanbevolen, indien een besluit tot sloop van het complex valt. Bij handhaving van het complex is daarentegen veel minder onderzoek mogelijk, omdat het dan wenselijk is om (ook de jongere en minder waardevolle delen van) de bestaande afwerking en voorzetwanden te behouden.

Na uitvoerig overleg tussen alle betrokkenen is uiteindelijk besloten om het hoofdgebouw van het complex te handhaven en her te bestemmen tot appartementen. De ontwikkeling geschiedt door Snippe projecten bv, het ontwerp is gemaakt door Cees Dam & partners. Op dit moment zijn de bouwwerkzaamheden nog niet gestart, zodat geen oordeel valt te geven over het resultaat. Dit is namelijk sterk afhankelijk van de uitvoering en detaillering. In elk geval is het verheugend dat het gebouw in essentie bewaard zal blijven.

Literatuur

- Bureau voor bouwhistorisch onderzoek J.A. van der Hoeve, *Weeshuisstraat 1/3, Harlingen, bouwhistorische waardstelling*, Utrecht december 1997 (rapport).
- Bureau voor bouwhistorisch onderzoek J.A. van der Hoeve, *Weeshuisstraat 1/3, Harlingen, bouwhistorische deelontledingen*, Utrecht april 2000 (rapport).
- Hoeve, Jan van der, 'Baksteenvloeren', in: J.A.N. Leutscher-Bosker (red.), *Hervonden Stad 1999*, Groningen 1999, pp. 67-76.
- Jager, A., 'Enkele blokhuisen in Friesland rond 1500'. in: *De Vrije Fries*, Leeuwarden 74(1994), pp. 7-20.
- Janssen, H.L., T.J. Hoekstra en B. Olde Meierink, 'Fortification of castles in the Northern Netherlands during the Gelre-Habsburg conflict (1492-1543)', in: *Château Gaillard XIX*, (2000), pp. 123-147.
- Nienes, A.P. van, B. de Vries en S. van der Woude, *Fryslân 500, 1498-1998, vijf eeuwen provinciaal bestuur*, Leeuwarden 1998.
- Schroor, M., 'Het terrein van het voormalige blokhuis van Harlingen', in: *Heemschut* juni 2002 pp. 6-8.